

USTRUSHONA ANTIK DAVR YOZMA MANBALARIDA VA UNING QADIMGI
O'RGANILISH TARIXI

O'rolov Hosilbek Ulug'bek o'g'li

JDPU 2-kurs magistranti

Zarbdor tumani 24 maktab tarix o'qituvchisi

Annotasiya: Ustrushona antik davr yozma manbalarida va uning qadimgi o'rganilish tarixi haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Ustrushona, yozma manbalar, Qang', Mug'.

Yurtimiz mustaqilligi e'lon qilinganda keyin yashab turgan zaminimiz tarixga bo'lgan qiziqishning ortib borishi tabiiydir. Zaminimizda istiqomat qilgan insonlar ona vatan tarixini bilish bilan birgalikda o'zlari yashab turgan qishloqlarda yashagan ajdodlari haqida ham qiziqishadilar. Bundan tashqari hududda yashagan aholining nima ishlar bilan shug'ullanganligi, ular qanday buyumlar ishlatganligi, uning bugungi kundagi aksentlari, ularning diniy urf odatlari qanday ekaniga va o'zlari yashagan hudud tarixda qanday nomlar bilan atalganiga qiziqish bildiradilar.

Zero yurtboshimiz Sh.Mirziyoyev "Mamlakatimizdagidek boy tarix, bobolarimizdek buyuk allomalar hech qayerda yo'q" deb bejiz aytmaganlar.

Hozirgi kunda aynan O'rta Osiyo hududida joylashgan tarixiy viloyatlar, davlatlar, arxeologik komplekslar va arxeologik madaniy yodgorliklarning joylashgan o'rnini, chegaralarini o'rganilish masalasi dolzarb muammo bo'lib kelmoqda. Milodning III asri oxirlarida qudratli Kushon saltanati va Qang' konfederativ davlati parchalanib ketdi. Bu uning tasarrufidagi katta geografik hudud, asosan, O'rta Osiyoning ikki daryosi (Sirdaryo, Amudaryo) oralig'idagi barqaror o'troq hayot tarzidagi madaniy vohalarda mustaqil taraqqiyot jarayonlari boshlanishiga sabab bulgan. Bu Ustrushona mulklari uchun ham ta'lluqli bo'lib bu yerda ham IV-V asrlarda mustaqil boshqaruv tizimi qaror topa boradi. Ilk o'rta asrlarga oid manbalarda O'rta Osiyoning So'g'd, CHoch, Farg'ona kabi dehqonchilik mulklari qatorida Ustrushona haqida ham eslatiladi. Bunday ma'lumotlar ilk bor Xitoy yilnomalarida uchray boshlaydi. Xitoy imperatorlarining sulolaviy ("Sin Tan shu" -Tan saroyi tarixi) yilnomasida bu davlat ya'ni SHarqiy Sao (davlati) – SHuaydushana, Suduyshana, Szebutseyuyna (Szebudana), Sudushini kabi to'rtta nom bilan ataladi. "Suyshu"(Suy sulolasi tarixi) ning 83- bobida Farg'onadan Sutrishona (Suduyshana) davlatigacha 500 li (288) deb ta'kidlangan.

Kangiya (Qang') davlati o'rnida tashkil topgan o'n bitta davlatlar qatorida Sao hokimligi ham sanab o'tilgan. YUqoridagi matnda keltirilgan "Szebudana" transkripsiyasi A.G. Malyavkinning fikricha SHarqiy Sao haqidagi malumotlarga

tasodifan tushib qolgan. Bundan tashqari Tan saroyida sharqiy Saoni “Layviy”, yani “O’rta podsholikni tan olib buysungan davlat” deb ham atashgan.

Ustrushona hududi va ularning chegaralari haqidagi ma’lumotlar IX-X asrlarga taalluqli arab geograflarining asarlarida mufassal berilgan bo’lib, unda ta’riflab va sanab o’tilgan joylar, ancha oldin yoritilgan manbalar hamda ilk o’rta asrlardagi chegarasidan deyarli farq qilmaydi. X asrda yashagan arab geografi, Abul-Qosim Muhammad ibn Havqalning yozishicha “Ushrusana – bu (bir) viloyatning nomi, xuddi as-Sug’d ham viloyat nomi (bo’lganidek). Unda bu nomli shahar yo‘q. Ushrusanani Movaraunnahrning boshqa viloyatlari o’rab turadi: sharqdan Farg’ona va Pomirning bir qismi, g’arbdan Samarqand hududlari, shimoldan ash-SHosh va Farg’onaning bir qismi, janubdan esa Kesh, as-Sag’oniyon, SHumon, Voshjird va ar-Roshtning ba’zi hududlari tutashgan”. Al- Istahriyning (Mamlakatlarning masofalari kitobi) asarida keltirilgan Ustrushona chegaralari haqidagi ma’lumotlar, ibn Havqal estaliklariga mos keladi. Unda yozilishicha, “Ustrushona mamlakatning nomi, bu nom bilan ataluvchi shahar yo‘q, katta qismi tog’lardan iborat. Ustrushona sarhadlari g’arbda Samarkand, shimoldan SHosh va Farg’onaning bir qismi, janubdan Kesh, Sag’aniyon, SHuman Vashxird va Rashtning ayrim hududlari, sharqdan Farg’onaning bir qismi bilan chegaralanadi”. Ustrushonaning chegaralari haqidagi ma’lumotlarni tahlil qilgan V.V. Bartold “Samarqand va Xo’jand o’rtasidagi deyarli barcha kenglik Osrushana yoki Sutrushana mamlakatini tarkibiga kirgan” deb ta’kidlagan edi.

Biz ham ushbu ko’rsatilgan hududlar qadimgi Ustrushona mulklariga to’g’ri keladi degan fikrdamiz.

Ustrushona nomi VIII asrning boshlariga taalluqli bo’lgan Mug’ g’oridan topilgan so’g’d yozma xujjatlarida ham bir necha bor qayd etilgan. Panjikent hokimi Devashtichga uning xizmatkori Fatufarn tomonidan yozilgan maktubda Ustrushonada bo’layotgan voqealar, ustrushonaliklarning arablarga qarshi kurashda kursatayotgan yordamlari bayon qilingan. Ustrushona va uning rustoqlari hakidagi batafsil malumotlarni o’rta asr arab geograf va tarixchilarining asarlarida uchratish mumkin. Ular Ustrushonada Bunjikat (O’ratepa), Arsubonikat, Kurkat (SHirin), Fankon – Fag’non (Dizak), Zomin, Sarsanda, Susanda (Zomin), Xarqona, Yangiqo’rg’on (G’allaorol), Burnamad (Baxmal), Sabat (Kultepa–Savat), Nujket (Nushkent), Marsmanda, Mink nomi bilan ataluvchi rustoqlar, ularning obod markaziy shaharlari, o’nlab rabod, qa’la, karvonsaroylar mavjud bo’lganligini o’z asarlarida yozib qoldirishgan. Mazkur shahar va qa’la rabodlarning ko’pchiligining o’rni hozirgi kunda arxeologik tadqiqotlar orqali aniqlangan, ma’lum tarixiy yodgorlik bilan bog’langan. SHimoliy-g’arbiy Ustrushonaga geograflar tomonidan tekis, cho’lliklarga tutash rustoqlarga ega bo’lgan dehqonchilik vohalari sifatida ta’rif berilgan. Ibn Havqalning yozishicha, “Ustrushonada kema yursa bo’ladigan daryo ham ko’l ham yo‘q, lekin uning ekinzorlari, yaylovlari va qishloqlari obod hosildor va (turli-tuman) mahsulotlarga boy. Uning yirik shahri ustrushonaliklar tilida Bunjikat deb ataladi. Unga quyidagi

shaharlar qarashli: Arsubonikat, Kurkat, G‘azak, Fag‘kat, Sobot, Zomin, Dizak, Nujkat, Xarqona. Bular Ustrushonaning shaharlaridir. Hukmdorlari yashaydigan bosh shahar Bunjikat bo‘lib, unda erkak aholining soni taxminan o‘n ming kishini tashkil etadi. Binolari esa paxsa va g‘ishtdan qurilgan”. Muarrix yuqoridagi shaharlarning har birida rustoqlar borligini ta’kidlab, shaharlari mavjud bo‘lmagan Bashog‘ar, Masxo, Barg‘ar, Farg‘ontom, Mink, Baskan va Isbikat rustoqlar haqida ham to‘xtalgan. Ushbu sayyohning bergan ma’lumotidan Ustrushonaning tog‘ mavzellarida joylashgan rustoklarida shaharlar mavjud bo‘lmaganligini anglash mumkin. Rustoqni eas tuman deb atash mumkin, ushbu tumanning markaziy qa’la –shahri ham bo‘lgan. Masalan, Fankon rustoqining bosh shahri Dizak bo‘lgan, shahar atrofidagi qo‘rg‘onlar esa rabot deyilgan. Ibn Havqal rustoqni quyidagicha tushuntiradi. ”Devor ichida joylashgan hamma narsa shaharniki, devor tashqarisidagilar esa rustoqniki hisoblanadi”.

Rustoqlarning ma’muriy-markaziy bosh shahri mavjud bo‘lgan. Har bir rustoq mahalliy sulola – dehqonlar tomonidan boshqarilgan. Har bir dehqon o‘z qo‘shiniga ega bo‘lgan. Barcha dehqonlar Ustrushonaning oliy hukmdori – “afshin”ga bo‘ysingan.

N.N. Negmatovning yozishicha, Ustrushonaning tekislik qismidagi rustoqlar – Bunjikat, Sabat, Zomin, Fag‘non, Nujkat va Xarqona deb atalgan bo‘lsa, tog‘li qismidagi rustoqlar – Mink, Asbanikat, Biskar, Bangam, Vavr, SHagar, Mascha, Burgar, Buttam deb nomlangan Davlat poytaxti - Bundjikat SHahristonsoy daryo qirg‘oqlarida, hozirgi SHahriston qishlog‘i va uning tog‘oldi hududlarida qad rostlagan. Bu davrda Bundjikat Markaziy Osiyoning katta shaharlaridan biriga, iqtisodiyot, savdo va madaniyat markaziga aylangan. Yozma manbalarida ta’kidlanishicha, shaharda 10 mingga yaqin aholi yashagan, shahar uchta qismdan- kuhandiz, shahriston va rabotdan iborat bo‘lgan. Har bir qism o‘zining himoya devorlariga ega bo‘lgan. Undan tashqari, shaharning dushmandan himoya qilinishi uchun umumiy tashqi devor qurilgan. Qal’ai Qahkaxaning arxeologik qazilmalaridan ma’lumki, afshinlarning saroyi arxitektura jihatidan o‘zining bahaybatligi va go‘zalligi bilan ajralib turgan. Saroy 230 kv.m. maydonida joylashib, uch qavatli katta zal va 95 kv. m. kichik zal, yotoqxonalari, saroy arsenali, bir- birini bog‘lab turadigan xonalar, dahlizlar, oshxonalar va novvoylardan iborat bo‘lgan. Mehmonxona intererlari ham afsonaviy mazmundagi monumental tasviriy panno va frizlar bilan bezatilgan. Markaziy donjonning fasad devorlari figurali pishgan g‘ishtlar bilan terilganligi o‘ziga xosligini belgilaydi. Saroy katta zalining kirish eshiklaridagi yog‘ochli timpani o‘ymakorlik naqshinkor rasmlari bilan ajralib turgan. Timpan uchta massiv taxtadan poluoval shaklda yasalgan (eni 293 sm, bo‘yil43 sm, qalinligi 8-9 sm). SHakllar orasida bo‘sh uchburchaklarida odamlar qo‘llarini ko‘tarib tepadagi shakllarini ushlab turganini ko‘ramiz. Figuralar mo‘jaz

shaklda bo‘lishiga qaramay, tasvirchi barcha atributlarni mayda detallargacha yaratishga to‘liq muvaffaq bo‘lgan.

Saroyda oziq-ovqatni to‘plash va saqlash uchun omborxonalar joyi ham bo‘lgan. 1972 yilda o‘tkazilgan arxeologik qazishmalar natijasida 158 litrdan 295 litrgacha

bo'lgan sig'imda 47 ta xum topilgan. Barcha xumlarning sig'imi 10 ming litr bo'lganligini hisobga olsak, saroyda bir vaqtning o'zida 10 tonna oziq-ovqat saqlash mumkinligidan dalolat beradi. Maxsus arsenalda 5300 dona katta toshlar va hisobi yo'q mayda toshlar saqlanganligi saroyning doimiy himoyaga tayyorligini bildirgan. Ushbu saroy 893 yilda somoniylar tomonidan Ustrushonani bosib olishi va afshin sulolasining yo'q qilinishi natijasida buzilib, yonib ketganligi haqida ma'lumotlar saqlanib qolgan.

Ustrushonaning shimoli-g'arbiy rustoqi Faknonning tarixiy hududi hozirgi ma'muriy bo'linishlar bo'yicha, taxminan Jizzax shahri va tumani hududiga to'g'ri keladi. U shimoli-g'arbiy Ustrushonaning eng chekkasida, ko'chmanchilar dashti bilan chegarada joylashgan. Faknon rustoqining bosh shahri Dizak aholisi zich joylashgan shahar bo'lib, ko'p sonli uylari, bozorlari, bog'lari, musofir va savdogarlar uchun karvonsaroylari bilan mashhur bo'lgan. O'rta asr tarixchi – geograflari Ibn Havqal, al-Istahriy, al-Muqaddasiylarning yozishlaricha, – “Dizak tekislikda (joylashgan) shahar. Uning yonida Fankon nomli rustoqi bor. Urush vaqtida unda Samarqand aholisi to'planadi. Unda ko'p sonli odamlarni sig'diradigan rabotlar bor... Dizakda oqar suvlar va bog'lar bor.

Noma'lum muallif tomonidan yozilgan “Hudud ul- Olam” asarida ham Dizak haqida malumotlar bor. Unda yozilishicha, “Dizak oqar suv yaqinidagi uncha katta bulmagan shahar. Uning yonida Marasmand degan joy bor, har yili u yerda bir marta yarmarka bo'ladi va aytishlaricha bir kunlik savdo muomalasi 100000 dinordan oshadi”. IX-X asrlarda Dizak shahri muhim harbiy strategik ahamiyatga ham ega bo'lgan. Dizak bu davrda dashtdan kirib keluvchi cho'lliklarning talonchilik yurishlariga qarshi zarba beruvchi islom lashkari “g'oziyalar” qarorgohiga aylangan. SHu sababli Dizakda nafaqat ustrushonaliklarni balki samarqandliklarni xususiy rabodlari qad ko'targan.

Jizzax vohasida rabodlarni boshqa inshootlarga nisbatan ko'p va mohirlik bilan qurishgan. Xudaysar rabodining ovozi esa uzoq ellarga qadar ma'lum bo'lgan. Ehtimol shuning uchun xam yana bir o'rta asr muallifi Ahmad al-Kotib Ustrushona haqida “bu ulkan va muhim ahamiyatga ega mamlakat, unda 400-ta qa'la va bir qancha yirik shaharlar mavjud”,- deb ta'kidlagan . “Qala va rabodlar mamlakati” bo'lgan Ustrushonaning, Fag'non rustoqi, boshqa ma'muriy hududlar qatori Somoniylar davlatiga qo'shib olingandan keyin ham bu yerda bir necha yangi shahar va qishloqlarga asos solingan.

Ustrushona shaharlaridan deb e'tirof etilgan Sobot, So'g'dni SHosh bilan bog'lovchi karvon yo'lida, Samarqanddan 20 farsax masofada joylashgan. Ibn Xo'rdodbexning yozishicha Sobot bilan Zomin orasidagi masofa 2 farsax, Istaxriyning yozishicha 3 farsax bo'lgan. Arab geograflarining ba'zilar (Istaxri, ibn Havqal, Yoqut kabilar) Sobotni Ustrushona shaharlaridan desa, boshqalari (al-Muqaddasiy va Qudama) katta qishloq deb ta'riflashgan. Arab muarrixlari Sobotni karvon yo'lidagi muhim bekat deb ta'riflashdan tashqari, unda oqar suv bo'lib, bog'lar bilan o'ralganligi, usti ayvon shaklida yopilgan bozorlar mavjud bo'lganligini ham yozishgan.

A.A.Gritsinaning yozishicha, uning xarobalari Eski Savat qishlog‘idan 3 yoki 4 km janubi-g‘arbda Xo‘jamushkentsoy bo‘yida joylashgan, hozirgi Kultepa shahar yodgorligi o‘rnida bo‘lgan. Sobot so‘zining ma‘nosi haqida yagona fikr yo‘q, ayrim manbalarda u arabcha “usti yopiq yo‘l”, yoki so‘g‘dcha “chap tomon”, ma‘nosini berishi, yoki Sebat, ya‘ni “uch karvonsaroy” ma‘nosini anglatishi haqida yozilgan.

Shunday qilib, ko‘rinib turibdiki, yunon, xitoy va arab yozma manbalarida qadimgi va o‘rta asrlardagi Ustrushona davlati tarixi, moddiy madaniyati haqida g‘oyat qimmatli, xolis, birmuncha umumiy va bazan bir-birini inkor etuvchi malumotlar berilgan. Keyingi yillarda qilingan arxeologik tadqiqotlar bu tarixiy yozma manbalarni yangi malumotlar bilan to‘ldirishga imkon yaratmoqda.

SHunday qilib, IX-X asrlarda Ustrushona o‘zining obod vohalardagi rabot va karvonsaroylari bilan butun xalifalikka mashhur bo‘lib, SHarq va G‘arbni bir-biri bilan bog‘lab turgan Buyuk Ipak yo‘lining ahamiyati Ustrushona xalqlari iqtisodi va madaniyati, jumladan xo‘jalik madaniyatiga katta ijobiy ta‘sir ko‘rsatgan. Eng serqatnov karvon yo‘li Bog‘dod – Tabriz – Koshon – Marv – CHorjuy – Buxoro – Samarqand – Xarakana – Dizak yo‘nalishi bo‘lib, Dizakdan so‘ng yo‘l ikkiga, hatto uchga bo‘linib ketgan va barcha holatlarda ham u arab va ajam mamlakatlarini Movarounnahr va Xitoy bilan bog‘lagan. SHunday qilib Ustrushonada bir tomondan dehqonchilik, hunarmandchilik va savdoning rivojlanishi, ikkinchi tomondan voha atrofining chorvadorlar bilan gavjumlashgani, ichki va tashqi savdoning hamda tovar pul munosabatlarini kengayishi yuz bergan. Ustrushonaning so‘nggi afshini – Sayr ibn Abdulloh davrida (893 yil) Ustrushona Somoniylar davlati tarkibiga qo‘shib olingan va afshinlar sulolasiga barham berilgan.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, butun musulmon Sharqidagi madaniy markazlar qatorida ko‘hna Ustrushona ham tarixda Movarounnahrda yirik madaniyat markazlaridan biri sifatida nom qoldirgan. Ustrushonaning eng katta shahari ustrushonaliklar tilida - Bunjiket deyilgan. Unga yana quyidagi shaharlar

kirgan, Ars‘anikat, Kurkat, Gazak, Fagkat, Sabat, Zomin, Dizzak, Nudjket va Xarkana. Bu shahar axolishi qishloq ovullari bir birlari bilan qizg‘in ko‘p tomonlama aloqada bo‘lishgan. Ustrushona shaharlaridan chet mamlakatlarga turli mollar ham chiqarilgan, jumladan, bug‘doy, guruch, meva sabzavot, paxta va boshqa mahsulotlar sotilgan. Bunda savdogarlarning ayrim toifalariga bojxona postlaridan o‘tishlarida imtiyozlar berilgan. Jumladan ayrim imtiyozlarga ega bo‘lgan odamlardan boj to‘lovlari olinmagan. Tabiiyki, uzoq safarga otlangan fuqarolar o‘sha mamlakat shaharlarida joylashagan karvonsaroylarda dam olganlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoev SH.M. “Ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash, muqaddas dinimizning sofligini asrash-davr talabi” mavzusidagi anjumanda soʻzlagan nutqi. / Xalq soʻzi. 2017 yil 16 iyun.

2. Pardaev M.H., Toʻychiboev B.B. Ustrushona qadimda va ilk oʻrta asrlarda. Toshkent, 2017,.

3. Toshboyev F.E. Ustrushona chorvadorlarining antik davrdagi madaniyati. Toshkent, 2014. B.10

4. Алибеков Л.А., Нишанов С.А. Природные условия и ресурсы Джизакской области. –Ташкент: Узбекистан, 1978. – Б. 6-8.

5. Негматов Н.Н. Историко-географический очерк Усрушаны с древнейших времен по X в.н.э... – С. 246.

6. Pardaev M.H., Gʻofurov J.I. Ustrushonaning ilk oʻrta asr qishloq makonlari (yozma va arxeologik manbalar asosida). Toshkent, 2016. B. 52.